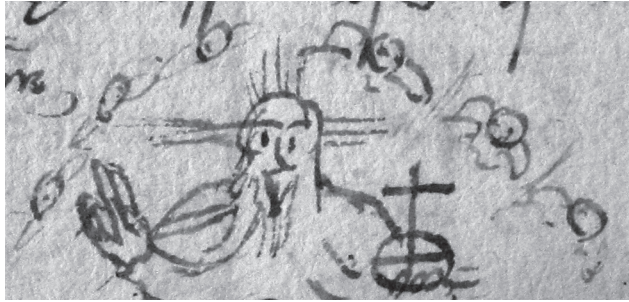

miraculeus
bewaard

ANIQUE C. DE KRUIJF

——
miraculeus
bewaard
——

MIDDELEEUWSE UTRECHTSE RELIEKEN OP REIS: DE SCHAT
VAN DE OUD-KATHOLIEKE GERTRUDISKATHEDRAAL

WALBURG PERS

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van Stichting Charema – Fonds voor Geschiedenis en Kunst, Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Het Nuyensfonds, Stichting Sormani Fonds, het Metropolitane Kapittel van Utrecht, de Oude Roomsche-Katholieke Aalmoezienerskamer, het Adelbertus Ahuysfonds, het Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds, de oud-katholieke parochie van de heilige Maria, Jacobus en Gertrudis te Utrecht en het Wilhelmina van Hofwegen Fonds.

De internetdatabase van het reliekonderzoek kwam tot stand mede dankzij steun van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

© 2011 Anique C. de Kruijf, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeeldingen omslag voorzijde:

Selectie van voorwerpen uit de reliekschat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen

Vormgeving binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare, Zutphen

ISBN 978.90.5730.725.6

NUR 654

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 9

INLEIDING 11

- Eerdere inventarisatie 11
- Aanleiding voor het onderzoek 13
- Terminologie – heilig 14
- Terminologie – relik 16
- Functie van heiligen 17
- Utrecht als uitgangspunt 17
- Vraagstelling, relevantie en werkwijze 17

1. RELIEKVERERING: ONTSTAAN EN ONTWIKKELING 21

- Inleiding 21
- Middeleeuwen: eerbied 21
- Bedrog en diefstal 25
- De zestiende eeuw: relikken in gevaar 26
- De zeventiende eeuw: herstel van oude waarden 27
- De achttiende, negentiende en twintigste eeuw: van devotie naar folklore 28
- Samenvatting en conclusie 29

2. DE OUD-KATHOLIEKE GERTRUDISPAROCHIE 31

- Inleiding 31
- Apostolische vicarissen (1580-1686) 31
- Seculier versus Regulier 32
- Jansenisme en Port-Royal 32
- Petrus Codde 33
- Cornelis Steenoven 33
- Verdere verwijdering 34
- Unie van Utrecht 34
- De geschiedenis van de Gertrudisparochie 35
- De schuilkerk van Sinte Gertrudis 35
- De Gertrudiskathedraal 36
 - De altaren 36
- Van schuilkerk naar museum 42
- Samenvatting en conclusie 44

3. RELIEKEN IN MIDDELEEUWS UTRECHT 45

Inleiding 45

Salvatorkerk en Maartenskerk 45

Het begin (circa 700–circa 1000) 45

Het vervolg (circa 1000–circa 1500) 48

Niet alleen gebeente 50

Schriftelijke bronnen tot 1578 51

Ordinarii 51

Correspondentie 55

Opdrachten voor reliekhouders 56

Het *Diversorium* van David van Bourgondië 59

Inventarissen 59

Inventarissen Salvatorkerk 59

Inventarissen Maartenskerk 60

Processieverslag 63

Kapittelkerken: Pieterskerk, Janskerk, Paulusabdij en Mariakerk 63

Parochiekerken: Buurkerk, Klaaskerk, Jacobikerk en Geertekerk 82

Pelgrimage en volksdevotie 83

Samenvatting en conclusie 86

4. RELIEKEN OP DE VLUCHT 89

Inleiding 89

Beeldenstorm in Utrecht 90

Nieuwe heiligen 91

Reformatie in Utrecht 93

Kostbaarheden na 1578 – inleiding 94

Utrechtse reliekhouders na 1578 94

De borstbeelden van Frederik en Odulphus 95

Het ivoren kistje 96

Utrechtse gemusealiseerde relieken na 1578 97

Hamer van Sint-Maarten 97

Albe van Odulphus 98

Nap van Odulphus 99

Hoorns van eenhoorns 99

Albe, stola, manipel en singels van Bernold 101

Kelk, pateen en ring van Bernold 102

Kleed des Heren 102

Wurgdoek van Cunera en albe van Lebuinus 104

Utrechtse relieken na 1578 105

Afzonderlijke reconstructies 107

Reliekredders 110

Eerste generatie 112

Sasbout (1548–1614) en Tilman (1556–1634) Vosmeer 112

Adelbertus Eggius (circa 1554–1610) 124

Filips van Rouveen (1573–1651) 126

Thomas van Buurlo (?) 126

Everardus Botter (†1625) 127

Pompeius van Montzima (†1637) 128

Arnold van Esch (†1610)	145
Tweede generatie	145
Gerrit van den Steen (1590-1680)	145
Latere generaties	147
Jacobus de la Torre (1608-1661)	147
Abraham van Brienen (1606-1683)	147
Servatius Nieuwpoort (†1677)	148
Johannes van Neercassel (1625-1686)	152
Petrus Codde (1648-1710)	154
Theodorus Doncker (1670-1731)	159
Johannes Trees (†1749)	161
Nicolaas Broedersen (circa 1682-1762)	163
Cornelis Deelder (1853-1928)	163
Engelbertus Lagerwey (1880-1959)	164
Niek van Ditmarsch (1928-)	166
Jan Kinninging (1945-)	167
Nieuwere 'heiligen'	168
Samenvatting en conclusie	169

5. RELIEKEN ONTHULD 173

Inleiding	173
Verantwoording inventarisatie	173
Herkomstlocaties	174
'Typen' heiligen	174
Verschijningsvorm van de relieken	175
Houders	178
Textiel	180
Losse voorwerpen	182
Resten van voorwerpen	183
Documenten	183

6. RELIEKEN ONTMASKERD 187

Inleiding	187
Utrechtse relieken geselecteerd	187
Utrechtse relieken onder de loep	188
Samiet	188
<i>Bursa</i>	189
Schedel Elfduizend Maagden	189
Roze omhulsel en beschilderde doek	190
Beenderen van Pontiaan en Benignus	191
Schedel in vierkleurig fluweel	192
Schedel in rode zijde	192
Onderkaak van Benignus	193
Glazen staafjes	193
Utrechtse relieken doorgelicht	193
Bevindingen	194

SLOTBESCHOUWING 197
SAMENVATTING 201
SUMMARY 203

APPENDIX: CATALOGUS VAN RELIEKEN IN MUSEUM CATHARIJNECONVENT

Deel 1: Relieken van heiligen 205
Deel 2: 'Relieken' van Port-Royal 217
Deel 3: Relieken? 227

BIJLAGE A 229
BIJLAGE B 234
BIJLAGE C 236
BIJLAGE D 238
BIJLAGE E 239
BIJLAGE F 240
BIJLAGE G 240
BIJLAGE H 241
BIJLAGE J 243
BIJLAGE K 244

NOTEN 245
LITERATUUR 279
INDEX 309

VOORWOORD

Voor mij geen onderzoek naar kostbare manuscripten, duizelingwekkend hoge kathedralen of adembenemende houten sculpturen, maar onderdompeling in de wondere wereld van relieken. De fascinerende reliekschat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal in Utrecht kwam, door mijn stage bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, op mijn pad. Graag bedank ik Mart van der Sterre, de andere medewerkers van de SKKN en pastoor Jan Kinninging voor hun enthousiasme en vertrouwen.

Het werken tussen de schedels en dijbeenderen in een verlaten, onverlichte en galmende kerk klinkt misschien niet direct aantrekkelijk, maar vanaf de eerste minuut werd ik gegrepen door de relieken en hun geschiedenis. Het was een voorrecht me te mogen verdiepen in een voor het publiek verborgen collectie van ruim zeventienhonderd voorwerpen van een onschatbare religie-, cultuur- en kerkhistorische waarde.

Deze publicatie gaat over de redding van relieken ten tijde van de reformatie, een spannende én gespannen periode waarin de katholieke religie aanvallen te verduren kreeg, de kerkgebouwen werden ingenomen en kostbaarheden in die gebouwen, waaronder de relieken, ernstig bedreigd werden. Als we de gelovigen van die tijd mogen geloven, had God zelf de hand in de redding van het katholiek erfgoed. In 1597 schreef abdis Geertruydt van het bestormde Arnhemse Agnietenklooster dat God *inden heilige sacrament noch in synre heilige reliquien geen oneer en wolve laten geschyen* en dat Hij *myrakeloeselick sijn heilige dyngen bewaert*. Geertruydts brief is meeslepend en inspirerend. In al haar geestdrift bedacht de moeder-overste ruim 400 jaar geleden de titel van mijn studie. En ze had gelijk: het mag inderdaad een wonder heten dat zoveel kostbare relieken de tijd van de reformatie overleefd hebben. Vele handen waren nodig om de reddingen tot een geslaagd einde te brengen. Een reconstructie van de reddingen, specifiek voor Utrecht, vormt de kern van dit boek. Door verschillende, meest ongepubliceerde primaire bronnen te bestuderen, werd een beeld verkregen van de activiteiten die de zogenoemde reliekredders ontplooiden.

Aangezien het onderzoeken van een reliekschat vele vaardigheden vereist – waarvan ik er meerdere slechts minimaal beheers –, was ik keer op keer aangewezen op de hulp van een groep enthousiaste mensen. Ze openden (letterlijk) deuren voor mij en hielpen met transcriberen, conserveren, vertalen, ordenen, fotograferen, dateren en beschrijven. De ontelbare spreekwoordelijke harten, die onder mijn riem gestoken zijn, koester ik. Graag

gebruik ik deze pagina om mijn oprechte dank uit te spreken aan allen die mij met raad en daad terzijde stonden!

SKKN

Jan Kinneging

Casper Staal

Ilse Geelen-Slot

Henk Bos

Huib Leeuwenberg

Kees Verkerk

Peter van Dael

Henri Defoer

Evelyne Verheggen

Arno van Os

Niek van Ditmarsch

Mark van Strydonck

Anton Ervynck

Marit Vandenbruaene

Mathieu Boudin

Fanny van Cleven

Peter de Groof

Ina Vandenberghe

Frieda Sorber

Christina Ceulemans

Jaap Hupperetz

Jos Stöver

Bram van den Hoven van Genderen

Jos Koldeweyj

Kaj van Vliet

Guus van den Hout

Kees van Schooten

Jan van Hees

Arie de Groot

Jan van Doesburg

Chris de Jong

Geert Janssen

Roy Tepe

Lex Bosman

Mieke de Kreek

Judith Noorman

Tessel Bauduin

Inge Broekman

Elizabeth Nogrady

INLEIDING

Sinds jaar en dag willen mensen iets bezitten dat aan een door hen bewonderde persoon heeft toebehoord. Het spectrum bewonderde personen is breed. Zo werden in september 2007 door het Vaticaan overblijfselen van de in 2005 overleden paus Johannes Paulus II (1920–2005) aangeboden: zijn toog was in 100.000 fragmentjes geknipt. Elk fragment was bevestigd op een ansicht. Binnen 48 uur waren alle textielpartikels gereserveerd. Eerder al werd een voorwerp van de nieuwe paus, Benedictus XVI, aangeboden. In mei 2005 werd de Volkswagen Golf van de toenmalige kardinaal Ratzinger op internet voor bijna 190.000 euro verkocht door de toen 21-jarige Benjamin Halbe, die het voertuig vóór de benoeming van de nieuwe paus aanschafte voor 9.500 euro.

Maar ook eigendommen van minder religieuze personen zijn gewild. Via veilinghuizen wisselden bijvoorbeeld de bril, sandalen, rijstkom en het zakhorloge van Mahatma Ghandi (1869–1948) en een brief die lady Diana (1961–1997) op 17-jarige leeftijd aan haar kinderjuf schreef van eigenaar. Op veilingssites worden regelmatig voorwerpen van bekendheden aangeboden: vooral popsterren en sporthelden zijn populair.

Belangstelling voor dergelijke idolen is er altijd geweest. Heiligen waren de idolen van de middeleeuwen. Zij werden door de godvruchtige gelovigen bewonderd en men begeerde een voorwerp te bezitten dat aan deze persoon herinnerde: een zogenaamd reliek.

De oud-katholieke Gertrudiskathedraal aan het Willemsplantsoen in Utrecht beheert een omvangrijke collectie relieken. De twee altaren in het koor van de kathedraal bieden plaats aan ruim zeventienhonderd objecten [κ1]. Aangezien de relieken geen rol (meer) spelen in de liturgie, werden ze niet of nauwelijks uit de altaren genomen. Nog slechts weinigen hadden wetenschap over de inhoud van de reliekschat. Door de volhardende interesse en bereidwilligheid van enkelen kon de omvangrijke reliekcollectie onderwerp van mijn onderzoek worden.¹

Al bij een eerste oriënterende blik bleek dat de schat naast omvangrijk erg divers van samenstelling was.² In kistjes en dozen van allerlei formaten, materialen en perioden worden objecten van papier, textiel, beendermateriaal, spiraaldraad, koper, hout en perkament bewaard. Het inventariseren van alle voorwerpen was het eerste doel van het onderzoek. Vervolgens werd studie verricht naar de manier waarop en de periode waarin de onderdelen van de collectie werden samengebracht.

EERDERE INVENTARISATIE

In 1931 begon Engelbertus Lagerwey (1880–1959), die van 1924 tot 1945 pastoor van de Gertrudisparochie was, het reliekbezit van ‘zijn’ kathedraal te inventariseren. Hij werd bij-

gestaan door W.J.A. Visser, wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht.³ Tijdens hun werkzaamheden voorzagen ze de geïnventariseerde voorwerpen van een nummer. Dit gebeurde in sommige gevallen door met een bruin touwtje een rond kartonnen fiche aan het relik te binden [1], waarop met potlood het nummer was geschreven. In andere gevallen werd het object verpakt in een bruin papieren enveloppe waarop het nummer vermeld werd. De nummers corresponderen met kaartjes in een kaartenbak, die beschrijvingen van de onderhavige voorwerpen bevatten. De kaartjes rangschikte Lagerwey alfabetisch op heiligennaam. Helemaal voorin de kaartenbak bevindt zich de categorie ‘anonieme heiligen’.

Sommige kaartjes bevatten alleen een naam, andere tevens de transcriptie van de bijbehorende *cedula* (een papieren of perkamenten strookje met opschrift) en in enkele gevallen werd de Latijnse benaming van het betreffende botfragment toegevoegd (bijv. *clavicula sinistra*, *ulna dextra*). Hiertoe kregen Lagerwey en Visser hulp van gemeente-arts V.C.J. Smits. Daarnaast assisteerde dhr. C.M. Garnier, politie-deskundige en fotograaf, door foto’s te maken van (enkele van) de geïnventariseerde relikken. De foto’s van de belangwekkende relikken van Willibrord (xls. 393, zie H4 ‘Afzonderlijke reconstructies’)⁴ zijn gepubliceerd, maar de overige foto’s zijn nog niet teruggevonden.⁵ Lagerwey en Visser inventariseerden ‘slechts’ twintig procent van de schat: ze beschreven ongeveer 350 objecten. Bovendien was hun kaartenbak bij de start van mijn onderzoek onvindbaar – pas in 2009 werd de bak

[1] Nummerfiche door Engelbertus Lagerwey, 1931–1932 (foto auteur)

gevonden [2 en 3]. Een nieuwe kritische inventarisatie stond daarom aan de basis van dit onderzoek.

AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK

De inventarisatie door Engelbertus Lagerwey is het enige uitgebreidere onderzoek dat naar de schat van de Gertrudiskathedraal gedaan is. Zo nu en dan verrichtte iemand een *case-study* naar één van de relieken uit de schat of werd de collectie als geheel genoemd in publicaties over de kathedraal.⁶

In 1994 inventariseerde de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) het bezit van de kerk. Tijdens deze inventarisatie werd de aanwezigheid van de schat opgemerkt, maar het voerde voor de SKKN te ver om de inhoud nader te bestuderen, waardoor de verzameling niet vermeld werd in het inventarisatierapport.⁷ Via de SKKN raakte ik op de hoogte van het bestaan van de schat en bovendien van de wens van de stichting om deze schat uitvoeriger te onderzoeken. Het eerste deel van het onderzoek richtte zich op relieken waarvan aangetoond kon worden dat ze een belangrijke rol vervulden in de laat-middeleeuwse Utrechtse devotie.⁸ Echter, de collectie was veel omvangrijker dan zelfs de SKKN had kunnen voorzien. Voltooiing van de inventarisatie en grondiger onderzoek naar de vorming van de schat waren de uitgangspunten voor het vervolgonderzoek.

Er was – zo bleek – nauwelijks literatuur of kennis beschikbaar over de wijze waarop de

[2] Kaartenbak met inventarisatiegegevens door Engelbertus Lagerwey, 1931-1932 (foto auteur)

[3] Kaartenbak geopend (foto auteur)

zeventienhonderd relieken samengebracht waren of over de periode waarin dit gebeurde. Evenwel bestond het vermoeden dat (veel van de) middeleeuwse Utrechtse relieken in deze schat terechtgekomen waren. Deze verwachting werd gesterkt door twee succesvolle reconstructies: relieken van de heilige missionaris Willibrord – nu in de kathedraal (xls. 393) [κ2] – konden herleid worden tot een reliekgift aan Utrecht van 1301. De route die deze relieken daarna aflegden, werd volledig uitgezocht. Datzelfde gold voor de schedel van de heilig verklaarde Engelse koning Oswald (cat.nr. 18) [4]⁹ – eveneens deel van de kathedrale collectie –, waarvan de gevolgde weg achterhaald kon worden.¹⁰ Deze onderzoeken stemden hoopvol voor de herkomststudies voor andere relieken in de Utrechtse schat.

Het reliekonderzoek in Nederland is nog relatief jong. Althans, van de vele reliekschatten die de Nederlandse kerken rijk zijn, is pas een aantal onderwerp van uitvoerig onderzoek geweest. Tussen 1979 en 1984 verrichte Jos Koldewey onderzoek naar de schat van het Servaaskapittel in Maastricht. In 1994 verscheen het proefschrift van Mieke de Kreek over de kerkschat van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Maastricht. En na de herontdekking van de reliekcollectie van de Roermondse Munsterkerk werden deze relieken bestudeerd en beschreven.¹¹ Naar de uitzonderlijke, ‘oer-Hollandse’ reliekschat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal in Utrecht, de schat die centraal staat in deze publicatie, werd nog nooit eerder op grote schaal onderzoek gedaan.

TERMINOLOGIE - HEILIG

Een reliek is een overblijfsel van een heilige. Heiligen zijn personen die door hun vrome leven de *imitatio Christi* zo dicht mogelijk benaderen.¹² In de eerste eeuwen van het christendom waren dit de martelaren en martelaressen, die ondanks vervolgingen standvastig bleven in hun geloof in Christus. Ze waren zelfs bereid ervoor te sterven. Hierdoor golden zij als een krachtig voorbeeld voor andere christenen. Door het door keizer Constantijn de Grote ondertekende Edict van Milaan (313) kregen de burgers van het Romeinse Rijk godsdienstvrijheid. Er kwam een eind aan de christenvervolgingen en de christelijke godsdienst verspreidde zich snel. Figuren die een belangrijke functie hadden in de vorming van het christendom, zoals kerkleraren, bisschoppen, belijders, heremieten en kloosterlingen, werden evenals de martelaren als heiligen vereerd. In de latere middeleeuwen was er een sterke toename van religieuzen met mystieke ervaringen.¹³ Zelfs vandaag de dag worden nog personen heilig verklaard vanwege hun vrome en toegewijde levenswandel.¹⁴

De oud-testamentische heiligen nemen vanzelfsprekend een bijzondere positie in. Zij leefden vóór Christus en kunnen dus geen navolgers zijn. Sommige personen uit het Oude Testament worden heilig genoemd, omdat zij als voorlopers van Christus beschouwd kunnen worden.

Overigens was heiligverklaring in de vroege middeleeuwen niet aan regels gebonden. Als een man of vrouw een voorbeeldig vroom leven had geleefd ontstond op de plaats van zijn of haar graf als vanzelf verering voor die persoon. Wanneer de verering grotere vormen aannam en de naam en faam van de overledene zich verspreidden, werd de persoon algemeen als ‘heilige’ gezien. Vanaf de twaalfde eeuw werd dat anders. Paus Alexander III (1159–1181) bepaalde in 1171 dat canonisatie tot heilige was voorbehouden aan de paus. Vanaf dat moment moest een ‘in de geur van heiligheid’ gestorven persoon als het ware genomineerd worden voor de heilige status. Onder paus Urbanus VIII (1623–1644) werden de regels voor heiligverklaring verder geformuleerd: naar genomineerde ‘toekomstige heiligen’ werden verscheidene onderzoeken gedaan, zowel door een lokaal aange-

[4] Schedelrelik van Oswald, Museum Catharijneconvent Utrecht, inv.nr. OKM v48 (foto auteur)

stelde commissie als door de Congregatie voor de Heiligverklaringen in het Vaticaan. Als uit die onderzoeken de heiligheid van de persoon bleek, werd deze eerst ‘erbidwaardig’ verklaard. Na twee tot vier goedgekeurde wonderen op voorspraak van de persoon kon hij/zij zalig verklaard worden. Vaak ging het hierbij om genezingen die door medici niet verklaard konden worden. Daarna waren nog twee of drie wonderen door tussenkomst van de zalige nodig om de heiligverklaring te verkrijgen.¹⁵

In 1983 werden de regels versoepeld. Nu is één wonder voldoende om zalig verklaard te worden. Martelaren en martelaressen worden zonder wonder zalig verklaard. Voor de heiligverklaring is sinds 1983 nog minstens een tweede mirakel vereist.¹⁶

TERMINOLOGIE - RELIEK

Het woord reliek komt van het Latijnse *relinquo*, wat achterblijven of resteren betekent. De lichamelijke resten van heiligen bevatten de *virtus* (letterlijk: dapperheid/deugdzaamheid), waaraan onder andere een geneeskrachtige werking werd toegeschreven. Door dicht bij de relieken te zijn, kon de *virtus* in zijn meest krachtige vorm ervaren worden.¹⁷ Relieken zijn om deze reden begerenswaardige en kostbare voorwerpen.

Heilige overblijfselen zijn in drie categorieën onder te verdelen. Primaire relieken zijn lichamelijke overblijfselen van een heilige.¹⁸ Hieronder valt in de eerste plaats botmateriaal, maar ook haren, bloed, tranen, moedermelk, nagels, organen, voorhuiden, tanden en kiezen behoren tot de primaire relieken. In enkele gevallen verging het lichaam van een heilige na de dood niet. Dit werd als extra argument voor de heiligheid van de betreffende persoon ervaren. Van onder anderen Theresia van Lisieux (1873-1897), Bernadette Soubirous (1844-1879), Imelda van Bologna (circa 1321-1333) en Maria Margaretha der Engelen (1605-1658) wordt tot op de dag van vandaag het intacte lichaam bewaard.¹⁹

Secundaire relieken zijn resten van voorwerpen die door een heilige zijn gebruikt of aangeraakt. In de meeste gevallen betreft dit kleding of schoeisel, maar het geldt ook voor partikels van de staf van een heilige bisschop of brokjes steen van de keien waarmee een martelaar gestenigd is. Primaire relieken staan hiërarchisch boven secundaire relieken. De secundaire relieken van Christus en Maria gelden als uitzondering. Aangezien zij beiden lijfelijk ten hemel zijn gevaren is het aantal primaire relieken beperkt. Hun secundaire relieken, bijvoorbeeld kledingfragmenten van Maria of stukjes van de kribbe, het kruis, de doornenkroon, de geselkolom of de kleding van Christus staan in rang boven primaire relieken van martelaren en andere heiligen.²⁰

Het bekendste Christusrelik is de lijkwade van Turijn: een doek waarop het lichaam van een gekruisigde man op wonderbaarlijke wijze een afdruk achterliet. De doek verkreeg grote bekendheid door verschillende ouderdomsonderzoeken die in de twintigste en eenentwintigste eeuw werden uitgevoerd. Momenteel wordt algemeen geaccepteerd, dat de lijkwade uit de late middeleeuwen stamt en dus geen authentiek reliek van Christus kan zijn.²¹ De doek waarmee Veronica het gelaat van Christus afveegde tijdens de kruisdraging is een tweede belangrijk textielrelik. Een afdruk van Christus' ware gelaat (*vera icon*) bleef achter op de doek.²²

Tot slot zijn er tertiaire relieken. Dit zijn (resten van) voorwerpen die in aanraking zijn gebracht met de primaire of secundaire relieken, de zogenaamde *brandea*. Meestal bestonden deze *brandea* uit stukjes doek, maar in wezen kan elk object als aanrakingsrelik fungeren.²³ Zo streek bijvoorbeeld Theodorus Doncker (1670-1731), de latere bisschopskandidaat voor het oud-katholieke bisdom Haarlem, tijdens de mis die hij in 1703 mocht opdragen in

de Sint-Pieter in Rome zijn zakdoek langs de graven van Petrus en Paulus. Dit aanrakingsreliëk is onderdeel van de reliekschat van de oud-katholieke Utrechtse Gertrudiskathedraal (xIs. 322).

Wel beschouwd zijn de hostie en de miswijn, die tijdens de consecratie veranderen in het lichaam en bloed van Christus, eveneens relieken. Deze nemen een bijzondere positie in en kunnen niet binnen één van de drie categorieën geplaatst worden.²⁴

FUNCTIE VAN HEILIGEN

Heiligen kregen vanwege hun vrome leven na hun dood direct toegang tot de hemel, waar zij naast de troon van Christus mochten plaatsnemen. Al vanaf de vroege middeleeuwen kregen heiligen vanwege hun nabijheid tot Christus de rol van voorspreker. Die voorspraak werd door christenen gevraagd voor het zielenheil. Een gelovige had daarnaast een speciale band met zijn of haar naamheilige en verder kon bemiddeling afgesmeekt worden voor specifieke situaties. Elke heilige had een deelgebied waarvoor hij of zij verantwoordelijk was: het patronaat.²⁵ Dit patronaat was meestal sterk verbonden met een gebeurtenis uit het leven van de heilige. De heilige Cunera van Rhenen werd gewurgd en is hierdoor de beschermheilige geworden van mensen met nek- en keelklachten. De heilige Dymphna van Geel werd in opdracht van haar waanzinnige vader onthoofd, waardoor zij aangeropen wordt in gevallen van geestesziekte en krankzinnigheid. En bij een bezoek aan de tandarts werd Apollonia, bij wie als marteling de tanden werden uitgetrokken, aangeropen. De aanroeping kon twee functies dienen: een gelovige probeerde hierdoor te zorgen dat hem of haar het betreffende leed bespaard bleef of een christen met een kwaal probeerde bij de heilige genezing voor de aandoening af te smeken. De heilige voorspraak werd overigens niet alleen gevraagd in gevallen van ziekte, maar ook bij bijzondere gebeurtenissen als huwelijken, bevallingen, verhuizingen, verre reizen en dergelijke.

UTRECHT ALS UITGANGSPUNT

De kerken en kloosters in het middeleeuwse Utrecht herbergden gezamenlijk een aanzienlijk reliekbezit (zie H3). Het voortbestaan van het katholiek erfgoed – waarvan de relieken een belangrijk onderdeel vormden – werd in Utrecht, evenals in andere steden en dorpen, ernstig bedreigd ten tijde van de beeldenstormen en de reformatie. Tijdens de activiteiten ten behoeve van het behoud van het erfgoed lijkt men geestelijke rijkdom boven materiële schatten verkozen te hebben. De relieken, in veel gevallen ontdaan van hun waardevolle houders, werden weggehaald uit de bedreigde of geconfisqueerde heiligdommen en op veilige plaatsen ondergebracht. Toen het gevaar geweken was, heeft dit heilige bezit zijn weg teruggevonden naar de geestelijke instellingen. Eén van deze instellingen was de schuilkerk van Sinte Gertrudis, de voorloper van de Gertrudiskathedraal, de locatie van de onderzochte reliekschat.

Onder de personen die bekend waren met het bestaan van de omvangrijke reliekcollectie in de kathedraal, heerste het vermoeden dat van oorsprong middeleeuwse Utrechtse relieken nu in de kathedraal gevonden konden worden. De zoektocht naar de herkomst en afgelegde routes van de relieken vormde het uitgangspunt van deze studie.

VRAAGSTELLING, RELEVANTIE EN WERKWIJZE

Dit onderzoek richt zich op de reddingsgeschiedenis van middeleeuwse Utrechtse relieken enerzijds en op herkomststudie voor de relieken in de huidige Utrechtse

Gertrudiskathedraal anderzijds. Hier en daar kunnen bruggen tussen deze twee terreinen geslagen worden. Op basis van de eerder gemaakte reconstructies van de verblijfplaatsen van de relieken van Willibrord en de schedel van Oswald²⁶ – nu beide onderdeel van de schat van de Gertrudiskathedraal – staat de volgende vraag centraal: welke wegen legden de relieken uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht af voordat ze in deze schat terechtkwamen? Door het beantwoorden van de volgende subvragen werd gepoogd zoveel mogelijk van deze wegen te reconstrueren:

- Welke relieken bevinden zich in de schat van de Gertrudiskathedraal?
- Welke relieken bevonden zich in de verschillende middeleeuwse Utrechtse kerkschatten?
- Wie waren er ten tijde van de reformatie betrokken bij de bescherming en het behoud van de Utrechtse relieken (zgn. reliekredders²⁷)?
- Waar brachten deze reliekredders de veiliggestelde relieken onder?
- Waar werden de relieken naartoe gebracht toen ze uit hun bergplaats genomen werden?
- Via wie en op welk tijdstip kwamen ze terecht in de schat van de Gertrudisparochie?

De reliekcollectie van de Gertrudiskathedraal is met ruim zeventienhonderd objecten één van de grootste – wellicht zelfs dé grootste – reliekcollecties in Nederland. De collectie bestaat uit kartonnen dozen, (met textiel beklede) houten kisten van allerlei formaat en een aardewerken kogelpot, die nagenoeg allemaal tot aan de rand toe gevuld zijn met relieken, zonder enige vorm van ordening [κ3, κ4 en κ5]. Het reliekmateriaal is gevarieerd en bestaat uit gebeente, tanden/kiezen, heilige vloeistoffen, gesteente en reliektextiel. De relieken zijn verpakt in omhulsels van papier en textiel, die uit verschillende perioden stammen. De opschriften op de papieren pakketjes en de papieren of perkamenten *cedulae* zijn geschreven in verschillende eeuwen door talloze personen. Datzelfde geldt voor de documenten die geborgen zijn in het hoofdaltaar van de Gertrudiskathedraal. Deze documenten verschaffen unieke wetenswaardigheden betreffende de relieken in de kathedraal en andere overblijfselen. Anders dan de bronnen op Het Utrechts Archief (HUA), zijn de documenten niet toegankelijk voor het publiek. Hun inhoud zal hier voor het eerst worden beschreven.

In de schat zijn talrijke middeleeuwse objecten aangetroffen, bijvoorbeeld relieken die reeds door bisschop Balderik in de tiende eeuw voor Utrecht werden verworven (zie H3 ‘Het begin’). Mogelijk zijn er zelfs relieken in de collectie aanwezig die verbonden kunnen worden aan Willibrord, de eerste bisschop van Utrecht. Hij ontving in Rome een reliekgift die hij verspreidde over in zijn ogen belangrijke kerken, ongetwijfeld ook de door hem gestichte Utrechtse kerken van Sint-Salvator en Sint-Maarten.

De verzameling is door de gevarieerde samenstelling een waardevol prototype. Alle ‘standaard-ingrediënten’ van een reliekschat zijn in de Gertrudiskathedraal aanwezig. Op één pijnlijke uitzondering na: de kostbare edelmetalen houders waarin verschillende van de relieken in voor-reformatorische tijden schuilgingen (zie H3 ‘Opdrachten voor reliekhouders’), zijn nagenoeg allemaal verloren gegaan. Voor zover bekend zijn slechts twee houders uit het middeleeuwse Utrecht gespaard: de reliekbuste van bisschop Frederik en een met zilveren banden beslagen ivoren kistje (zie H4 ‘Borstbeelden van Frederik en Odulphus’ en ‘Het ivoren kistje’). Door het ontbreken van de houders was een kunsthistorische benadering van het materiaal grotendeels overbodig. De nadruk in het onderzoek ligt meer op de

cultuur- en religiehistorische beschouwing van de schat. Het gemis van kostbare materialen zorgt dat deze verzameling geen schat is in de materiële zin van het woord. Toch zal in de rest van de tekst het woord schat gebruikt worden, aangezien we een dergelijke relikverzameling algemeen aanduiden als ‘relikschat’.

Aangezien de meeste relikcollecties in de huidige tijd niet of nauwelijks worden aangewend in de liturgie, liggen ontelbare relieken verborgen in altaren. Deze onzichtbaarheid mag echter nooit een barrière vormen voor de erkenning dat de relieken – met hun omhulsels, opschriften, *cedulae* en eventuele houders – een belangrijk onderdeel vormen van het Nederlandse erfgoed.

Omdat het relikonderzoek in Nederland nog in de kinderschoenen staat en zich begeeft op het terrein van onzichtbare – in de zin van verborgen – objecten, is niet duidelijk hoeveel andere relikschatten in Nederland te vinden zijn. Tevens is niet bekend wat de omvang of inhoud van andere schatten is. Deze onduidelijkheid maakt dat de schat van de Gertrudiskathedraal moeilijk in te kaderen is, maar toch kunnen de hier toegepaste onderzoeksmethoden als voorbeeld dienen. De relieken uit de schat van de Gertrudiskathedraal kunnen functioneren als vergelijkingsmateriaal voor andere in de vergetelheid geraakte relikcollecties. Deze pioniersrol geeft direct het belang van dit onderzoek aan.

Het eerste hoofdstuk van deze studie verhaalt over het ontstaan en de ontwikkeling van het fenomeen relikverering, binnen en buiten Utrecht. Fenomenen als pelgrimage, relikverspreiding en relikdiefstal passeren de revue. In het tweede hoofdstuk zal worden ingegaan op de oud-katholieke kerk als geheel en op de Gertrudisparochie in het bijzonder. Er worden beschrijvingen gegeven van de schuilkerk en kathedraal en er wordt verhaald welk lot de huiskerk ten deel viel toen de kathedraal als vervanger gebouwd was.

Op basis van het vermoeden dat relieken uit het middeleeuwse Utrecht in de altaren van de Gertrudiskathedraal zijn terechtgekomen, is in hoofdstuk 3 een schets gemaakt van het middeleeuwse relikbezit. Hiervoor werden onder andere gegevens uit inventarissen, *ordinarii* en correspondentie gebruikt. De opdrachten die verstrekt werden voor relikhouders geven een beeld van het bezit en van de bijzondere waarde die men aan sommige relieken hechtte. Vanzelfsprekend werd deze uitgebreide schets gemaakt in de hoop dat geredde relieken uit de middeleeuwse kerkschat teruggevonden zouden worden tijdens de inventarisatie van de huidige schat in de kathedraal, waarover hoofdstuk 5 bericht. Hoofdstuk 4 bevat de kern van het onderzoek en vormt de schakel tussen de hoofdstukken 3 en 5, omdat hierin de lotgevallen van de relieken in de tussenliggende periode geschetst worden: vanaf de tijd van de reformatie tot het moment dat ze aan de schat van de Gertrudiskathedraal werden toegevoegd.

Ten behoeve van de beantwoording van de hoofdvraag van het onderzoek werd studie verricht in de archieven van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij (OBC), die grotendeels bewaard worden op Het Utrechts Archief (HUA). Deze archieven werden in het verleden minder uitgebreid gecatalogiseerd dan bijvoorbeeld de archieven van de verschillende rooms-katholieke kapittels en parochies in Utrecht en omgeving. Dit is te verklaren doordat OBC-archiefmateriaal relatief laat (zelfs nog in de jaren '90 van de twintigste eeuw) werd toevertrouwd aan HUA.²⁸

Al spoedig na de aanvang van het onderzoek bleek dat van directe reconstructie van de relikroutes nauwelijks sprake kon zijn. Dit is te wijten aan de onvolledigheid van de beschikbare gegevens, maar bovenal aan de veranderde verschijningsvorm van de relieken.

Relieken kregen in de loop van de tijd nieuwe omhulsels en door de voortdurende *dismembratio* werden partikels kleiner en raakten ze verspreid. Daarom is zelden met zekerheid te zeggen dat het reliëk dat we nu in handen hebben hetzelfde reliëk is als dat genoemd wordt in een oude bron. De doelstelling van dit onderzoek – om op het niveau van het individuele reliëk routereconstructies te maken – bleek onhaalbaar en moest gewijzigd worden. Het vervolg van het onderzoek heeft zich daarom geconcentreerd op de handelingen van reliëkredders.

Uit eerdere studies was gebleken dat twee personen van bijzonder belang zijn geweest voor het behoud van middeleeuwse (Utrechtse) reliëken en voor de schenking van reliëken aan de Gertrudisstatie: ten eerste apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) en ten tweede de katholiek gebleven kanunnik Gerrit van den Steen (1590-1680). De activiteiten van deze reliëkredders werden niet eerder grondig en coherent bestudeerd, wel werden door verscheidene onderzoekers aanmoedigingen hieromtrent geformuleerd.²⁹ Allereerst werd daarom het archief doorzocht aan de hand van deze twee namen. Door de informatie uit de zo gevonden archiefbronnen, uit archiefmateriaal dat al eerder gepubliceerd was³⁰ en uit de documenten die in het hoofdaltaar van de kathedraal worden bewaard te combineren, maakte ik kennis met andere reliëkredders. Voor elke redder van wie aange-toond kon worden dat hij zich bezighield met het veiligstellen van middeleeuwse Utrechtse reliëken, dat hij zich bekommerde om inmiddels veiliggestelde Utrechtse reliëken of dat hij betrokken was bij de reliëken die aan de Gertrudisparochie werden toevertrouwd, werd onderzocht wat hij betekend heeft voor het reliëkbehoud. De reliëkredders – en hun werkzaamheden – worden in het vierde hoofdstuk zoveel mogelijk in chronologische volgorde gepresenteerd.

Hoofdstuk 5 bevat de verslaglegging van de inventarisatiewerkzaamheden. Ter inleiding wordt eerst de diversiteit van de schat benadrukt. Zo omschrijf ik de verschillende dozen en kisten, de verscheidenheid van de aangetroffen reliëken, andersoortige voorwerpen en documenten. De precieze inhoud van de schat wordt gepresenteerd in een excelsheet. Hierin staan alle ruim zeventienhonderd objecten opgenomen met de bijhorende heiligen-naam (indien bekend), een beschrijving, de afmeting, de tekst van opschrift of *cedula* (indien aanwezig) en overige aanvullende informatie. Het is altijd de intentie geweest om tijdens de inventarisatie geen objecten te beschadigen. Dichtgenaaide of -gebonden pakketjes zijn daarom niet geopend.

Met het zesde hoofdstuk sluit ik aan bij de relatief nieuwe natuurwetenschappelijke benadering van reliëken: deze kunnen namelijk gedateerd worden aan de hand van koolstof-onderzoek. Ten tijde van de inventarisatie in de Gertrudiskathedraal verscheen de publicatie *Relieken, echt of vals?*, waarin resultaten staan van het dateringsonderzoek dat een team van experts onder leiding van Mark van Strydonck uitvoerde op reliëken van Vlaamse lokale heiligen.³¹ Op mijn verzoek hebben de Vlaamse onderzoekers negen objecten uit de Utrechtse schat aan eenzelfde onderzoek onderworpen. Tot slot kreeg ik van radioloog Chris de Jong van het ziekenhuis St.-Jansdal te Harderwijk het aanbod om enkele reliëken letterlijk door te lichten door opnames te maken met röntgen en de CT-scan.³² Hierdoor werd meer bekend over de inhoud van enkele gesloten textiele reliëkcomhulsels. De resultaten van dit onthullende onderzoek zijn eveneens opgenomen in het laatste hoofdstuk.

De studie wordt afgesloten met een appendix waarin een catalogus is opgenomen van reliëken en houders die onderdeel vormen van de kathedrale schat, maar die ter betere bewaring in langdurige bruikleen zijn gegeven aan Museum Catharijneconvent.

HOOFDSTUK 1

RELIEKVERERING: ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

INLEIDING

Eeuwenlang nam de verering van heiligen en relieken een centrale positie in binnen de beleving van het katholiek geloof. Relieken en heiligen waren immers van groot belang om zo dicht mogelijk bij Christus te komen. Gelovigen hebben daarom steeds toenadering gezocht tot de heilige overblijfselen. Tegenwoordig wordt reliekverering veelal gezien als een folkloristisch gebruik.

Dit hoofdstuk richt zich op die verschuiving in de omgang met relieken. De gebeurtenissen uit deze algemene historische schets zijn vanzelfsprekend op kleinere schaal van toepassing op de Utrechtse reliekverering. In de navolgende hoofdstukken zullen de Utrechtse omstandigheden specifieker aan bod komen. Hier wordt eerst het begin van de heiligen- en reliekcultus beschreven, evenals de ongekende populariteit ervan in het vervolg van de middeleeuwen. Ná de middeleeuwen was er sprake van een golfbeweging: de reliekcultus kreeg keer op keer kritiek te verduren. Als reactie werd de cultus ingeperkt of aangepast, waarna steeds in meer of mindere mate herstel van de verering werd gerealiseerd, maar vanaf het midden van de twintigste eeuw lijkt reliekverering toch definitief tot het terrein van de nostalgie te behoren.

MIDDELEEUWEN: EERBIED

De eerste christenen bezochten de graven van martelaren.³³ De meeste hiervan bevonden zich in de omgeving van Jeruzalem, waar Christus en Zijn volgelingen hadden geleefd en bij Rome, bekend vanwege de graven van de apostelen Petrus en Paulus en de graven van martelaren en martelaressen die in de eerste eeuwen door toedoen van de Romeinse keizers waren omgebracht. Bij deze graven werd door gelovigen een maaltijd georganiseerd, een ritueel dat zijn oorsprong vindt in de klassieke voorouderverering. Het maaltijdprincipe heeft vermoedelijk in de vierde eeuw geleid tot het ontstaan van altaartafels: boven het graf van een martelaar werd een altaar geplaatst.³⁴ Onder Constantijn de Grote (circa 280-337) werden rondom dergelijke altaren de eerste heiligdommen opgericht. In het begin van de vierde eeuw waren net buiten Rome op de graven van de belangrijkste martelaren kleine heiligdommen gebouwd.³⁵

Kerkvader Ambrosius (339-397), bisschop van Milaan, is één van de eersten geweest die deze traditie omdraaide: de overblijfselen van de twee Romeinse martelaren Protasius en Gervasius werden verplaatst van hun onveilig geachte begraafplaats buiten de stadsmuren naar een door Ambrosius voor deze relieken gebouwde kerk in Milaan. Hoewel het sindsdien steeds gebruikelijker werd om relieken te verheffen (*elevatio*) en te verplaatsen (*translatio*),